

Over biografische woordenboeken in de negentiende eeuw

Actualiteitswaarde van biografica

HANS RENDERS

Wat thans wordt verstaan onder het begrip biografie is van betrekkelijk jonge datum. Minder dan twee eeuwen geleden werd de term in de moderne zin gemunt, maar pas een goede honderd jaar geleden werd die algemeen aanvaard.

De term *biografie* in de betekenis van een levensbeschrijving of een boek zoals wij die nu kennen is waarschijnlijk in 1721 voor het eerst gebruikt in de *Dictionnaire universel françois et latin*, vaker aangeduid als de *Dictionnaire de Trévoux*.¹ Toch heeft het nog ruim hondervijftig jaar geduurd voordat de moderne betekenis van het begrip ingeburgerd raakte. Onder een biografie werd tot aan het einde van de negentiende eeuw vaak een nieuwsrubriek in de krant verstaan, een mobiele bioscoop tent waar de eerste films werden gedraaid, twee-, drie- of zelfs vierdelige biografieën maar ook het portret van twintig of vijfentwintig pagina's van een interessant gevonden persoon. Hiermee zitten we meteen in de boekgeschiedenis. Zo'n portret van plusminus twintig pagina's werd in de negentiende eeuw vaak als een soort pamflet op een kermis, een tentoonstelling of een andere actuele gebeurtenis uitgedeeld. In de achttiende eeuw kenden we dat verschijnsel van biografieën als pamflet op de markt gebracht tijdens en vlak na de executie van een ter dood veroordeelde crimineel.² Deze zoge-

naamde misdaadbiografie of 'criminele biografie' had bijna altijd de trekken van een reportage. Hier wil ik mij beperken tot die portretten die als losse tijdschriftafleveringen werden verkocht en na plusminus vijftien afleveringen door de uitgever, met inleiding, correcties en aanvullingen, aan het einde van het jaar nog eens als boek op de markt werden gebracht. Zo'n reeks was *Mannen van beteekenis in onze dagen*, uitgegeven van 1870 tot 1875 door de bekende uitgever A. C. Kruseman.³ Vanaf 1875 werd de serie voortgezet door Kruseman in samenwerking met zijn stadgenoot, de Haarlemse uitgever Tjeenk Willink, vanaf 1895 tot 1921 onder de titel *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen*, hoewel George Sand al in 1872 in de Mannenserie zat. 'De geest kent geen sekse en voor den geest alleen is het pantheon geopend,' was het gelegenheidsargument voor haar opname.⁴ In die zin volgde de redactie de actualiteit: vrouwen speelden hoegenaamd geen rol in het openbare leven, maar als de kranten (vaak) buitenlandse necrologieën overnamen, wilde de redactie van het veertien-daagse tijdschrift *Mannen van beteekenis* niet achterblijven.

Aan de hand van *Mannen van beteekenis* wil ik laten zien wat er te zeggen is over de rol en het beoogde doel van zulke biografische teksten, welke waarden en belangrijkheden de geselecteerde personen vertegenwoordigden. Ook zal ik laten zien hoe biografische teksten in de negentiende eeuw het resultaat waren van journalistieke activiteiten.⁵

XVI. 1-10 3.80
Compleet

10
Bijzondere
opgave
van
Nicolaas
Beets
door
J. de Vries

MANNEN VAN BETEKENIS

IN
ONZE DAGEN.

Redactie : Dr. E. D. PIJZEL.

NICOLAAS BEETS

DOOR
J^o. DE VRIES.

HAARLEM,
H. D. TJEENK WILLINK.
1884.

16 Aflevering 1.

Een aflevering van Mannen van beteekenis, gewijd aan Nicolaas Beets.

Literatuur en biografie

Enkele jaren geleden verscheen in Pretoria van de literatuuronderzoeker A.C. Pelser een studie over de theorie van de biografie.⁶ Pelser concludeert in zijn 'Slotbeskouing' dat er in Zuid-Afrika over dit genre niet een omvattende studie bestaat. De beperkte biografie in Zuid-Afrika heeft tot gevolg, stelt hij, dat biografen noodgedwongen terugval- len op Engelse en Amerikaanse modellen. Ook is er volgens hem behoefte aan een theoretische onderbouwing om de moderne maar ook de oudere biografie te kunnen analyseren.

Net als in Nederland hebben in Zuid-Afrika de Amerikaanse New Critics zeker tot 1970 grote invloed gehad met de opvatting dat onderzoek naar literatuur alleen over de tekst mocht gaan; de structuur van een roman was de enige verklaring voor de betekenis ervan. Persoonlijke achtergronden van de schrijver waren verboden terrein. New Critics volgden de tijdgeest, zoals blijkt uit het aantal biografieën dat in de Verenigde Staten verscheen. In 1929 waren dat er 667, in 1962 precies hetzelfde aantal terwijl de Amerikaanse bevolking met 50% was toegenomen.⁷ Wereldwijd, zo becijferde de Duitse literatuursocioloog Christian Klein, ver- schenen in 1982 10.481 biografieën.⁸

Net als in andere landen speelt ook in Zuid- Afrika de discussie over de vraag of de biografie een vorm van literatuur is of dat biografisch onderzoek een vorm van geschiedschrijving is. Die discussie wordt ook wel enigszins bepaald door de omstan- digheid dat in zowel Amerika, Nederland als Zuid-Afrika biografieën in de negentiende eeuw bijna altijd over historici en politici gingen, en veel minder over schrijvers.

De termen *literatuur* en *biografie* zijn beide in de achttiende eeuw gemunt in Frankrijk.⁹ In Neder- land duurde het wat langer voordat we 'literatuur' als een aparte categorie beschouwden. Maar al in de negentiende eeuw begonnen de betekenissen van die twee termen van elkaar te vervreemden. Of zoals Gustave Flaubert in 1852 in een brief schreef: 'Ik geloof niet dat de pen hetzelfde instinct heeft als het hart.' De biograaf moge geïnteresseerd zijn in het leven van de kunstenaar, voor Flaubert had dat niets met zijn kunst te maken. De biografie is een in wezen ondeugdelijk uitgangspunt voor het

lezen van literatuur. Proust heeft iets soortgelijks gezegd. Met andere woorden, sinds lang geldt: de discussie of de biografie (een soort) literatuur is, is een oude discussie. En het zijn niet de schrijvers (de romanschrijvers) die zich er druk om maken. Het zijn vooral de biografen die zichzelf graag als kunstenaars poneren.

In feite hebben we het hier over de tegenstel- ling: biografische benadering van literatuur versus literaire benadering van de biografie. Dat is een interessante tegenstelling, die over meer gaat dan een woordspelletje. De biografische benadering van literatuur is volgens mij ontstaan met het ont- staan van de literaire kritiek. Recensenten van kranten zijn vanaf het begin geboeid geweest door biografica om op die manier hun oordelen over li- teraire teksten aannemelijk te maken, om lezers te trekken en omdat ze op een bepaalde manier toch 'waarheid' toekennen aan literatuur en die willen toetsen aan de werkelijkheid buiten de literatuur.

De literaire benadering van de biografie houdt gelijke tred met het aanzien van literatuur. Daar waar literaire teksten in hoog aanzien staan, willen biografen zich graag profileren als literaire schrij- vers die, net als de romancier, hun materiaal uit de werkelijkheid smeden tot een kunstwerk. Zij doen daarmee het tegenovergestelde van wat critici van romans doen, namelijk de positionering van hun werk niet schragen met 'waarheid' uit de werkelijk- heid, maar juist door aandacht te vragen voor de literaire werkwijze in hun biografie. Daarom worden als voorbeeld voor biografen steeds weer schrijvers van fictie aangehaald die tevens biogra- fieën of autobiografieën hebben geschreven. Het bekendste voorbeeld is de autobiografie van André Gide, *Si le grain ne meurt*. Dit boek is opgenomen in de internationale literaire canon, maar als Gide niet bekend was geworden als literair auteur zou dit boek niet tot deze status zijn gekomen.

Toch zal de lezer van biografische teksten zijn lectuur anders waarderen dan die van een roman. Het is niet zozeer de feitelijkheid van biografieën die het genre onderscheidt van romans, maar toch vooral de pretentie dat de gereleverde informatie betrouwbaar is in zijn feitelijkheid. Veel van de biografieën in *Mannen van betekenis* zijn geschreven door specialisten, historici, biografen, maar ook door in die tijd bekende romanschrijvers. Aan het

Arie Cornelis Kruseman (1818–1894). Collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

stramien of de stijl van die biografieën, hoe verschillend van aard ook, is niet te merken of ze door literaire schrijvers zijn geschreven of door anderen. Fiore della Neve (pseudoniem van M.G.L. van Loghem) en Pol de Mont werkten broederlijk mee aan de serie naast een keur van mensen die niet bekendstaan als romanschrijvers, zoals P.L. Tak, J.A. Alberdingk Thijm en H. Tiedeman.

Biografische encyclopedie

Hoe komt het dat we dit verschil niet in de teksten terugvinden? In de negentiende eeuw deed in Duitsland, Engeland, Frankrijk en waarschijnlijk in nog veel meer landen de zogenaamde ‘biographical dictionary’ opgeld. ‘The focus on a single individual is not the most characteristic form taken by biography in this period, and the generic prestige of biography is predominantly a collective phenomenon.’¹⁰ Er werden wel dikke biografieën van individuele personen geschreven in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar daaraan voorafgaand nam het genre biografische encyclopedie een hoge vlucht.

Louis-Gabriel Michaud liet tussen 1811 en 1828 zijn 52-delige *Biographie universelle ancienne et moderne* uitkomen. In Engeland kwam het wat later op gang. Leslie Stephen (vader van Virginia Woolf) was verantwoordelijk voor de 66 delen die tussen 1885 en 1901 verschenen van de *Dictionary of National Biography*. Als theoreticus van biografieën inspireerde Stephen onderzoekers tot ver in de twintigste eeuw.¹¹ Ook de vanaf 1884 geproduceerde *Oxford English Dictionary* van Herbert Coleridge (kleinzoon van de dichter) bevatte vanaf het begin ontstellend veel biografische informatie.¹² Het was vanuit deze traditie dat Kruseman in 1870 zijn *Mannen van betekenis* van start liet gaan.

Opvallend is dat in deze encyclopedische biografieën literatuur geen geprivilegieerde status kreeg ten opzichte van andere vormen van intellectuele activiteit. En uit niets blijkt dat de schrijvers van deze biografische teksten enige literaire pretentie hadden, ook al droegen romanciers ijverig aan deze biografische reeksen bij. Waarschijnlijk deden ze dat om een centje bij te verdienen, zoals schrijvers vanaf de massificatie van de pers graag stukken in

de krant schreven om wat extra inkomsten te hebben. Dat laatste is ook in ander opzicht belangrijk.

Biografieën bestonden in een andere, minder prestigieuze, maar ook collectieve vorm: als regelmatig verschijnend feature in de krant, als journalistiek genre zoals de kroniek of het *roman-feuilleton*, genres die vaste voet onder de grond kregen met de groei van de pers tot massamedium. Met name in Frankrijk leidde deze ontwikkeling tot een bloeiende biografische cultuur in de periodieke pers. J. Barbey d’Aurevilly publiceerde persoonsgerichte stukken onder titels als ‘Les blageurs en littérature’ en ‘Les chroniqueurs’, eerst in kranten en tijdschriften, daarna als pamfletten, en als er genoeg tekst was, maakte hij er een boek van.¹³ Hij was niet de enige. Zo verzorgde Eugène de Mirecourt halverwege de negentiende eeuw in Frankrijk een kleine pamflettenreeks onder de titel *Les contemporains*. Wekelijks leverde hij een korte biografie af van een tijdgenoot, dus meestal nog levend. Mirecourt was journalist, maar hij afficheerde zich als ‘Le biographe’. Ook Mirecourt werkte toe naar een biografische encyclopedie, waarin hij zijn pamfletten in een boek herdrukte en aanvulde. En inderdaad in 1876 verscheen zijn vierdelige *Histoire contemporaine. Portraits et silhouettes au XIX siècle*. De verschijningsvorm was niet alleen anders, van pamflet naar boek, ook de ambitie en status veranderde. Zoals de lichte aanpassing van de titel al suggereert, van *Les contemporains* naar *Histoire contemporaine*, ging het niet meer zozeer om het individuele belang van Musset, Hugo, Lamartine of Balzac, maar om de contemporaine geschiedenis waarvan deze personen deel uitmaakten. Het ging hier dus niet om de collectieve biografie, wat dat ook moge zijn, maar om het collectief aanbieden van biografieën om centrale thema’s voor het voetlicht te brengen. Een mooi voorbeeld van: de vlag dekt de lading maar een andere vlag kan de lading ook dekken.

De biografie – het individuele verhaal over een individu in zijn meest individuele hoedanigheid – kreeg dankzij een collectieve verspreiding door middel van de serie, of liever gezegd de omnibus, een geweldige populariteit. De uitgever had belang bij populariteit onder brede lagen van de bevolking, om de verkoop te stimuleren, maar ook vanuit journalistiek of wetenschappelijk oogpunt was

deze collectieve presentatie interessant omdat biografieën vergelijkenderwijs iets verduidelijkten over de waarden en normen van de eigen tijd, terwijl biografieën die niet in serieverband verschenen toch meer de nadruk legden op de uniciteit van de beschreven persoon. Hierin is waarschijnlijk ook de reden verscholen dat biografie in de negentiende eeuw een uit de journalistiek ontsproten cultuur-historische variant is van traditionele geschiedschrijving. ‘Biography makes better history than history itself.’¹⁴ Maar het argument wat daarvoor gegeven werd door Michaud: biografie voorziet ons van details van menselijke gewoontes, gebruikte Balzac in bijna dezelfde bewoordingen in zijn voorwoord van de *Comédie humaine* om te betogen dat literaire teksten daarom een diepgravender vorm van conventionele geschiedschrijving zijn.¹⁵

Van de geograaf August Peterman werd in *Mannen van beteekenis* gezegd dat zijn eigenschappen die niet in verband staan met zijn wetenschappelijke ontdekkingen tijdens zijn reizen naar Afrika hier niet genoemd worden. Alleen de goede dingen werden verwoord, de duiding en de persoonlijke achtergronden daarvan waren niet nodig, zo werd beweerd.

De anoniem gepubliceerde biografie van de Franse militair en politicus Charles Guillaume Marie Apollinaire Antoine Cousin-Montauban, graaf de Palikao (1796–1878), nog in leven toen zijn lemma in 1870 werd geschreven, begint met de verontschuldiging dat niet alle mannen in *Mannen van beteekenis* bijzonder waren, met zo’n eis zou de serie snel uitgeput zijn. ‘Maar groot genoeg is het aantal van die staatslieden en van die invloedrijke mannen, welke, hoewel niet de uitstekendsten en het best berekend voor hunne taak, door toeval of door de omstandigheden een groote rol in de geschiedenis van hun land spelen.’¹⁶ Op het omslag van het allereerste nummer van *Mannen van beteekenis*, over Bismarck, staat dat het ‘helaas! meest mannen des oorlogs zijn die ieders aandacht trekken, de Redactie wenscht vurig weldra hare innige sympathie te kunnen wijden aan de helden des vredes’. De biografie, zo blijkt uit deze en vele andere opmerkingen, werd eerder gewaardeerd om sociologische dan om psychologische kwaliteiten.

Met name in de journalistiek werd de ‘biographie contemporaine’ gebruikt om de heersende voor-

stelling van wat gewaardeerde cultuur was te toetsen. Voor kranten werd de biografische methode een vorm die de mogelijkheid bood om dicht op de huid van de tijd te gaan zitten, door mensen van naam en faam, van betekenis dus, te beoordelen met behulp van een maatschappelijke mal van wat als een wenselijk leven werd beschouwd. Alle middelen waren daarvoor toegestaan, ook het oprakelen van intieme details over bekende mensen. Dat werd als iets typisch voor de journalistiek gezien, een vulgaire behoefte van het gewone publiek. De krant voor het volk, het boek voor de beschaafde burger. Vanuit die angst voor nieuws en actualiteit hoorde je de veelgehoorde noodkreet: de krant vermoordt het boek. Er is een fraaie bloemlezing samen te stellen van citaten die ons vertellen dat de journalist utilitair is en de schrijver altruïstisch en zelfopofferend aan het ideaal van een hoger esthetisch doel. Met andere woorden: de journalist diende geen hoger doel, de publieke opinie was een slapend monster dat elk moment wakker kon worden en het vulgus in rep en roer kon brengen. Iets dergelijks gold ook voor de biograaf, tenzij hij zichzelf als een hagiograaf van een edel persoon beschouwde.

Barbey d’Aurevilly sprak van de siamese tweeling van de ijdelheid, en hij had het dan over biografie en fotografie. Zijn conclusie was dat biografie niets met literatuur en des te meer met journalistiek te maken had, met name door het populariseren van de geschiedenis. Waarschijnlijk had hij gewoon gelijk, de democratisering van de maatschappij zorgde voor een nieuwsgierigheid naar de mensen die een rol speelden in het openbare leven, en dan komt de biografie al gauw in beeld. Reeds in 1850 publiceerde de Amerikaanse fotograaf en galeriehouder Matthew Brady een boek in afleveringen met fotolithografieën, waaraan hij de titel *The gallery of illustrious Americans* gaf. Uitgevers speelden in op de vraag van het publiek naar portretten van beroemde mensen door de uitgave van fotoboeken als *Men of mark: a gallery of contemporary portraits of men distinguished in the senate, the church, in science, literature and art, the army, navy, law, medicine etc.* (London 1876), *Galerie contemporaine, littéraire, artistique* (Paris 1876–1894) en in Nederland *Onze hedendaagsche letterkundigen* (1883–1887), samengesteld door Jan ten Brink. De portretten in deze

verzamelalbums, die als serie verschenen, zijn scherp en onopgesmukt. Het ging erom het karakter van de geportretteerde tot uitdrukking te brengen. Naast staatslieden en wetenschappers vinden we in deze ‘fotogalerijen’ ook schrijvers als Victor Hugo en Jules Verne.

De Engelse biografietheoreticus Sidney Lee zegt zelfs: ‘Biography exists to satisfy a natural instinct in man – the commemorative instinct – the universal desire to keep alive the memories of those who character and exploits have distinguished themselves from the mass of mankind.’¹⁷ Probleem van de veroordelende toon van Barbey d’Aureville over de biografie is dat zo’n zelfde proces van het populariseren of zelfs vulgariseren van de geschiedenis zich ook in de schone letteren had afgespeeld.

Al vanaf het begin van de negentiende eeuw was literatuur van invloed op de journalistiek en de invloed van journalistiek op de literatuur miste zijn effect evenmin. Dat betekende dat journalisten zich door schrijvers lieten beïnvloeden (het journalistiek portret in de krant tot de volwaardige biografie, van krant tot boek dus) of dat schrijvers journalistiek werk deden. Dat proces culmineerde in schrijvers die in hun literaire romans een journalistieke werkwijze hanteerden, zoals Zola. De biografie als journalistiek genre, met een slechte reputatie, moest zich wel distantieëren van de wat volkse reputatie als diezelfde biografie door middel van series meer en meer werd ingezet om de beschaafde wereld van de burger te willen representeren.

Van journalistiek naar geschiedschrijving

Van die gevoelde noodzaak is de reeks *Mannen van beteekenis* een direct en logisch gevolg. Op 27 september 1869 schreef Kruseman aan de Parijse uitgever Hachette: ‘Je me propose de publier au commencement de 1870 un nouvel ouvrage périodique, intitulé *Histoires de nos jours*.’¹⁸ Het moest een tijdschrift worden, zo schreef Kruseman aan Hachette, met daarin belangrijke biografieën en necrologieën van illustere persoonlijkheden. Volgens zijn biograaf Enschedé: ‘*Mannen van beteekenis* danken of wijten hun oorsprong aan de belangrijke gebeurtenissen van 1870, toen het uitbreken van

den Frans-Duitschen oorlog op staatkundig en militair gebied allerlei grootheden op het toneel bracht, waarin het publiek meer of minder een dadelijk belang moest stellen.’¹⁹

In het korte redactioneel van de boekenreeks schreef de redactie: ‘Personen, wier namen dagelijks in de dagbladen voorkomen, mogen geen vreemdelingen zijn voor de lezers; [...] voor de overigen kan een herinnering van hetgeen zij reeds weten niet dan aangenaam zijn.’ De bedoeling was dus niet om nieuwe gegevens aan het licht te brengen, maar om nog eens te benadrukken wat anderen al over deze belangrijke personen gezegd hadden. Eerlijk werd erbij gezegd dat actualiteitswaarde belangrijker geacht werd dan nauwkeurigheid, met als gevolg dat er nogal wat fouten in de oorspronkelijke teksten in het tijdschrift waren geslopen. Maar deze opmerking blijkt een verkoopargument te zijn, want nu deze biografieën gebundeld waren in een boek, had de redactie er alle fouten uitgehaald. Dus ook de lezers van de periodieke uitgaven moesten deze verzamelbundel zeker kopen!

Voorts werd meegedeeld dat het aanvankelijk plan was geweest om alleen levende mannen van betekenis op te nemen, maar gaandeweg was de redactie er achter gekomen dat de echte selectie pas na de dood plaatsvindt. Waarschijnlijk was dit ook een gelegenheidsargument om de boekuitgave actueel te houden.²⁰

Uit het redactioneel in de eerste boekuitgave van *Mannen van beteekenis* wordt duidelijk dat journalistiek overging in geschiedschrijving, maar dat proces werd niet toevertrouwd aan historici. Het tijdschrift *Mannen van beteekenis* verscheen aanvankelijk onder redactie van A. Calisch, colporteur van *Nieuwenhuis’ Woordenboek voor Kennis en Kunst*, en N. S. Calisch, die aan de *Amsterdamsche Courant* verbonden was.²¹ De laatste was in 1861, samen met zijn zwager I. M. Calisch – journalist en schrijver van de biografie van Napoleon III voor *Mannen van beteekenis* – ook verantwoordelijk voor het *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal*, waarop J. H. van Dale later zijn woordenboek baseerde. Kruseman had A. en N. S. Calisch gevraagd omdat zij ‘geacht konden worden daartoe de nodige bronnen te hebben en die handige stylisten waren’. Maar al snel bleek dat beide heren teveel op de automatische

piloot werkten en in 1872 werd de leiding toevertrouwd aan H. Tiedeman, redacteur van *Het Handelsblad*.²² Tiedeman gaf echter weer een ander probleem. Hij was te traag, te studieus ‘en was voor een uitgever een onhebbelijk man’ omdat hij zich niet aan afspraken hield. In 1874 werd Tiedeman hoofdredacteur van het tijdschrift *De Financier*. Hij liet Kruseman en zijn tijdschrift zonder enig bericht of antwoord op de vele brieven die hem geschreven waren achter. Kruseman bleef het in journalistieke kring zoeken. D. Beets (zoon van Nicolaas Beets), werkzaam bij de *Haarlemsche Courant*, nam vanaf mei 1874 het roer over. Beets deed het anders dan zijn voorganger, hij stelde zich meer op als eindredacteur, zette opdrachten uit en bewerkte de kopij. Al gauw wist Beets zijn uitgever zover te krijgen de redactie uit te breiden, met de oud-predikant N. C. Balsem en H. F. Waller, een col-

lega van Beets bij de *Haarlemsche Courant*. In 1875 werd Balsem hoofdredacteur. Onder zijn leiding werd de serie een groot succes, zo groot dat ‘mannen van betekenis’ een staande uitdrukking werd.²³

De ontwikkeling van encyclopedie naar biografisch woordenboek naar biografie loopt synchroon met de toenemende aandacht voor het individu in de maatschappij. Halverwege de negentiende eeuw groeit het ik-bewustzijn in de literatuur, de politiek en de media, en daarmee groeit ook de nieuwsgierigheid naar individuen. Biografische tijdschriften zoals *Mannen van betekenis* zijn daar een uiting van, als wegbereider van de kritische moderne biografieën van de twintigste eeuw. De actualiteit blijft een argument om steeds weer nieuwe vragen over al beschreven levens te stellen. Oude levens roepen nieuwe kwesties op.

Noten

¹ Antoine Furetière & Etienne Souciet, *Dictionnaire universel françois et latin*, 8 delen, Paris 1704–1771.

² P. J. Buijnsters, *Levens van beruchte personen. Over de criminele biografie in Nederland gedurende de 18e eeuw*, Utrecht 1980, p.11.

³ Er viel bij bundeling ook wel eens wat weg. Zo ging de tijdschriftaflevering over Otto, Graaf van Bismarck-Schönhausen vergezeld van een facsimile van het ‘Geheim tractaat tusschen Frankrijk en Pruisen, tot verdeling van België en Nederland’.

⁴ Deel 3, p.197.

⁵ De ruim 10.000 pagina’s, 25 boekdelen, van *Mannen van betekenis* zijn digitaal te raadplegen op www.biografieinstituut.nl. Vanaf 1 november is op dezelfde site de vervolgserie *Mannen en vrouwen van betekenis* te raadplegen. In 2008 zal begonnen worden met het 25-delige *Geschiedkundig woordenboek of beknopte levensbeschrijvingen van mannen, die, van het begin der wereld tot op onzen tijd, zich door vernuft, begaafdheden, deugden, dwalingen of misdaden hebben beroemd of berucht gemaakt [...]* uit 1828–1848 van F. X. de Feller.

⁶ Abraham Christoffel Pelsler, *Die literère biografie – ’n terreinverkenning*, Verhandeling voorgeleê ter vervulling van die vereisten

vir die graad Magister Artium in Afrikaans in die Fakulteit Geesteswetenskappe aan die Universiteit van Pretoria, [Pretoria] 2001.

⁷ Pelsler, *Die literère biografie*, p.6.

⁸ Christian Klein, ‘Einleitung; Biographik zwischen Theorie und Praxis. Versuch einer Bestandaufnahme’, in: idem, *Grundlagen der Biographik. Theorie und Praxis des biographischen Schreibens*, Stuttgart/Weimar 2002, p.1-22.

⁹ Ann Jefferson, *Biography and the question of literature in France*, Oxford 2007. Zie ook: Hans Renders, ‘Mannen van Betekenis. Ontstaan en groei van de biografie in de 19de eeuw’, in: *Geschiedenis Magazine* 42 (2007) 4, juni, p.28-32.

¹⁰ Jefferson, *Biography*, p.83.

¹¹ Zie de inaugurele rede van Sidney Lee, *Principles of biography*, Cambridge 1911.

¹² Simon Winchester, *The meaning of everything. The story of the Oxford English Dictionary*, Oxford 2003.

¹³ J. Barbey d’Aureville, *Les ridicules du temps*, Paris 1883. De zevende druk is in 2003 als reprint verschenen bij Phénix Éditions.

¹⁴ Victor Cousin, *Course of the history of modern philosophy*, Edinburgh 1852, vertaling uit het Frans door O.W. Wight.

¹⁵ Geciteerd naar Jefferson, *Biography*, p.91. Zie ook Pieter Stokvis & Marita

Mathijsen, ‘Literatuur en maatschappij. Het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840–1910’, in: Pieter Stokvis (red.), *Geschiedenis van het privéleven. Bronnen en benaderingen*,

Heerlen/Amsterdam 2007, p.385-407.

¹⁶ [Anoniem], ‘Hippoutte Cotjsin De Mochtauban, graaf van Palikao’, *Mannen van betekenis*, deel 1.

¹⁷ Lee, *Principles of biography*, p.7.

¹⁸ J.W. Enschedé, A. C. Kruseman, tweede deel, eerste stuk, Amsterdam 1902, p.251.

¹⁹ Enschedé, A. C. Kruseman, p.261-263.

²⁰ Redactie, ‘Voorberigt’ bij *Mannen van betekenis*, november 1870.

²¹ Informatie over A. Calisch en N. S. Calisch is te vinden in A. C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830–1880*, 2 delen, Amsterdam 1886–1887; J.W. Enschedé, A. C. Kruseman, eerste deel, tweede stuk, Amsterdam 1899, p.463; tweede deel, eerste stuk, Amsterdam 1902, p.262.

²² Enschedé, A. C. Kruseman, tweede deel, eerste stuk, Amsterdam 1902, p.262.

²³ Enschedé, p.263 noemt hier: H. A. Woelders, *Spreuken en gezegden van mannen van betekenis op het gebied der lichamelijke opvoeding*, Amsterdam 1877 (losbladig).